

TÍN NGƯỠNG THỜ BÀ CHÚA XỨ Ở THÀNH PHỐ HỒ CHÍ MINH

Nguyễn Thanh Lợi*

Bà Chúa Xứ trong tín ngưỡng ở Nam Bộ

Hiện nay, nhiều nhà nghiên cứu vẫn cho rằng Bà Chúa Xứ ở Nam Bộ có nguồn gốc từ nữ thần Pô Nagar của người Chăm được Việt hóa qua tên gọi Thiên Y A Na Ngọc Diên Phi với công năng là “Bà Mẹ Xứ Sở”. Vậy Bà Chúa Xứ xuất hiện ở Nam Bộ từ bao giờ và có nguồn gốc từ đâu? Đây quả là vấn đề còn cần được tiếp tục nghiên cứu thêm.

Tài liệu thư tịch như *Gia Định thành thông chí* (1820) cho biết ở đất Gia Định có truyền thống kính trọng nữ thần như Bà Chúa Ngọc, Bà Chúa Động, Bà Hỏa Tinh, Bà Thủy Long, cô Hồng, cô Hạnh.⁽¹⁾

Trong *Đại Nam quốc âm tự vị* (1895), Huỳnh Tịnh Của giải thích thành ngữ *Bảy bà ba cậu* gồm: “Bà Chúa Tiên, bà Chúa Ngọc, **bà Chúa Xứ**, bà Chúa Động, bà Cố Hỷ, bà Thủy, bà Hỏa; cậu Trày, cậu Quý đều là con bà Chúa Ngọc, làm bạn với một vị thái tử Trung Quốc mà đẻ ra cả thấy đều là thần quỷ hay làm họa phước; còn có cậu Lý, cậu Thông, nói theo vần kể có ba cậu. Về hai người sau không rõ sự tích”.⁽²⁾ Rõ ràng ở đây có sự phân biệt giữa Bà Chúa Tiên, Bà Chúa Ngọc và Bà Chúa Xứ.

Tuy nhiên, trên thực tế tín ngưỡng Bà Chúa Xứ xuất hiện ở Nam Bộ sớm hơn so với ghi nhận của thư tịch như trường hợp miếu Bà Chúa Xứ ở chợ Phước Hải (huyện Đất Đỏ, Bà Rịa-Vũng Tàu) có niên đại năm 1804.⁽³⁾

Nhiều nghiên cứu cho rằng Bà Chúa Xứ là hóa thân của Pô Inư Nagar, được xem như phúc thần bảo hộ cư dân của một vùng đất. Bà Chúa Xứ được thờ phổ biến ở các thôn xóm và một số cơ sở thờ tự nổi tiếng như ở Núi Sam (An Giang), Gò Tháp (Đồng Tháp). Vị nữ thần bốn xứ này uy linh lấn át các “Thành Hoàng bốn cảnh” của đình làng.⁽⁴⁾

Pô Nagar từ Bà Mẹ Xứ Sở của người Chăm đã trở thành Bà Mẹ Xứ Sở của người Việt, là Chúa Xứ Thánh Mẫu, mang đặc trưng của Thiên Y A Na có 2 người con. Một số nơi có thêm đặc trưng “trung tính”, nên còn gọi là “Chúa Xứ Nguyên Nhung” và được thờ chung với Thổ Thần. Nhiều miếu Chúa Xứ Thánh Mẫu có đàn thờ Thần Nông trước sân.⁽⁵⁾

Uy linh của Bà Mẹ Xứ Sở bàng bạc trong tín ngưỡng của ngư dân Trung Bộ và Nam Bộ, tạo ra sự nhập nhằng, đa tạp trong tục thờ cá Ông, Bà Thủy Long, đồng nhất mục đích cầu ngư ở Dinh Cô. Có thể thấy điều ấy trong tên gọi các đối tượng tín ngưỡng ở nhiều nơi: *Chúa Xứ Long Thần*, *Chúa Xứ Nương Nương* ở Hòn Đỏ (Nha Trang), hay tên Bà Rịa lại tưởng như bắt nguồn từ thần sống biển Pô Riyak.⁽⁶⁾

* Trường Cao đẳng Sư phạm Trung ương Thành phố Hồ Chí Minh.

Về tên gọi, ta thấy công năng của Bà Pô Nagar và Bà Chúa Xứ giống nhau, đồng nhất thuần lý đều là “Mẹ Xứ Sở”, đều là thần bảo hộ cộng đồng. Nhưng mối liên hệ trực tiếp giữa 2 bà này vẫn là vấn đề cần được truy cứu tiếp tục.

Tên gọi Bà Chúa Xứ gắn với pho tượng nam thần bị thất lạc có thể bắt nguồn từ tâm thức tín ngưỡng Mẹ Xứ Sở của người Chăm hoặc cũng có thể biến đổi từ tín ngưỡng thờ Ông Tà chủ xứ (Neak Tà m'cha srok) của người Khmer.

Ông Tà có quyền năng quản lý một khu vực đất đai nhưng do sự lấn lướt của Bà Chúa Xứ và thần Thành Hoàng bốn cảnh của người Việt, nên địa bàn cai quản của Ông Tà ngày càng thu hẹp. Các làng xã vùng nông thôn ở Nam Bộ đều có miếu Bà Chúa Xứ, kể cả trong đình chùa miếu Bà Chúa Xứ hiện diện bên cạnh miếu Thổ Thần và miếu Ngũ Hành.⁽⁷⁾

Trong khuôn viên đất nhà hay xóm ấp, người ta thường lập miếu thờ Bà Chúa Xứ. Bà Chúa Xứ cũng được thờ dạng miếu trong sân chùa hoặc đưa vào bàn thờ bên trong các chùa: Bửu Lâm, Linh Thứu (Tiền Giang), Bửu Phong (Đồng Nai), Hải Phước An tự (Sóc Trăng).⁽⁸⁾ Quan Âm Hộ Quốc miếu của cộng đồng người Hoa gốc Hải Ninh (Quảng Ninh) ở Đồng Nai thờ Quan Thế Âm và phối tự Thiên Hậu Thánh Mẫu, Chúa Xứ Thánh Mẫu.⁽⁹⁾

Đối với cộng đồng ngư dân Phước Tỉnh (Bà Rịa-Vũng Tàu), tín ngưỡng thờ Bà Chúa Xứ cũng gắn liền với quá trình khẩn hoang, lập ấp. Bà Chúa Xứ ở Phước Tỉnh có tên là Nguyễn Thị Thảo, vốn là phụ nữ người Hoa Triều Châu ở Trung Quốc vào đây khai hoang lập ấp.⁽¹⁰⁾

Ở Bến Tre, tín ngưỡng thờ Bà Chúa Xứ phổ biến với chức năng chính là cai quản đất đai theo từng xóm ấp. Xã Thạnh Phong (huyện Thạnh Phú, Bến Tre), có 5 ấp thì có đến 5 miếu thờ Bà Chúa Xứ.⁽¹¹⁾

Miếu Bà Chúa Xứ (thị trấn Ngã Năm, Sóc Trăng)
(Ảnh Nguyễn Thanh Lợi).

Trong những vùng nông thôn, tín ngưỡng Bà Chúa Xứ còn khá đậm đặc. Nếu như TP Sóc Trăng chỉ có 4 miếu Bà Chúa Xứ, thì ở huyện Cù Lao Dung có đến 37 miếu (xã Đại Ân I, xã Thạnh Nhì... mỗi xã có từ 8-10 miếu), huyện Kế Sách 23 miếu, huyện Ngã Năm 18 miếu, huyện Thạnh Trị 16 miếu, huyện Mỹ Tú 15 miếu, huyện Vĩnh Châu 14 miếu...⁽¹²⁾

Cư dân nông nghiệp ở Tiền Giang xem Thiên Y A Na Diên Ngọc Phi là Chúa Xứ Thánh Mẫu (Bà Chúa Xứ) tương tự như các nơi khác. Tín ngưỡng

Thiên Y A Na Diên Ngọc Phi phổ biến lâu đời ở vùng Gò Công. Còn tín ngưỡng Chúa Xứ Thánh Mẫu phổ biến ở vùng Cai Lậy, Cái Bè, Châu Thành, thuộc khu

vực đồng ruộng tiếp giáp với Đồng Tháp Mười.⁽¹³⁾ Ở huyện Cai Lậy mỗi ấp đều có miếu Bà Chúa Xứ, thường tòng tự Thần Nông (thần dạy dân làm ruộng), Bạch Mã Thái Giám (thần đất), Sơn Quân (thần hổ), và Thổ Địa.⁽¹⁴⁾

Ngoài phạm vi đình chùa, ở Đồng Tháp có đến 57 miếu Bà Chúa Xứ: huyện Cao Lãnh (13 miếu), huyện Châu Thành (11 miếu), huyện Tháp Mười (9 miếu), các huyện Tân Hồng, Lai Vung, Lấp Vò có từ 1-2 miếu. Ở các huyện Châu Thành, Cao Lãnh, Tháp Mười, mỗi xã có 2-3 miếu, có xã có 4 miếu như xã An Hiệp (huyện Châu Thành). Quy mô to nhỏ khác nhau, miếu Bà Chúa Xứ thường là một miếu vuông, làm bằng tre hay gạch. Miếu có ảnh hưởng hẹp, trong phạm vi xóm ấp với vài mươi hộ. Riêng miếu Bà Chúa Xứ ở Gò Tháp (xã Tân Kiều, huyện Tháp Mười) là miếu có quy mô lớn, chỉ sau miếu Bà Chúa Xứ Châu Đốc, hàng năm thu hút hàng vạn người đến cúng bái từ Long An, Tiền Giang, An Giang, Đồng Tháp, TP Hồ Chí Minh... Các miếu Bà Chúa Xứ tổ chức cúng từ tháng giêng đến tháng 6, phổ biến nhất là tháng 3, 4. Miếu Bà Chúa Xứ Gò Tháp cúng rằm tháng 3.

Người dân địa phương vẫn xem Bà Chúa Xứ là hiện thân của bà “chủ đất”, “chúa đất” với nhiều tên gọi như *Chúa Xứ Nương Nương*, *Chúa Xứ Nguyên Nhung*, *Chúa Xứ Thánh Mẫu*... Bà có quyền năng của một phúc thần như Ông Địa hay lớn hơn như Thành Hoàng bốn cảnh. Bên cạnh đình làng to lớn, miếu Bà Chúa Xứ nhỏ như miếu Thổ Địa.⁽¹⁵⁾

Ở Cà Mau, miếu Bà Chúa Xứ thường nằm ở ngã ba sông, dẫn vào trong một xóm, ấp, khu dân cư. Chỉ riêng 4 huyện của tỉnh Cà Mau đã có đến 28 miếu Bà Chúa Xứ, trong đó có 26 miếu cộng đồng và 2 miếu của gia đình. Ở huyện Thới Bình, chỉ trên một đoạn Sông Trẹm khoảng 11km, từ thị trấn Thới Bình về TP Cà Mau đã có 11 miếu thờ Bà Chúa Xứ. Đoạn sông Rạch Giồng dài 3km từ thị trấn Thới Bình qua U Minh có 4 miếu Bà Chúa Xứ.⁽¹⁶⁾

Miếu Bà Chúa Xứ ở huyện Trăn Văn Thới (Cà Mau).

Có 2 ngôi miếu Bà Chúa Xứ ở huyện Thới Bình (Cà Mau) phối tự với Bà Chúa Ngọc với 2 nàng hầu hai bên, Quan Âm quá hải, Tổ Cô bằng tranh kiếng.⁽¹⁷⁾

Miếu thờ Bà Chúa Xứ tại vàm Xẻo Lớn (huyện Ngọc Hiển, Cà Mau), ở giữa án thờ có tám tranh kiếng Bà Chúa, hai bên thờ Bà Chúa Tiên, Bà Chúa Ngọc.⁽¹⁸⁾

Một ngôi miếu thờ Bà Chúa Xứ khác nằm về bên phải vàm Xẻo Lớn, các bệ thờ có 3 bậc: bậc trên cùng là Phật Bà Quan Âm, Quan Âm quá hải; bậc thứ hai là các bức tranh kiếng Tổ Cô, Quan Vân Trường; bậc thứ ba là Cửu Huyền thất tổ, Bà Chúa Ngọc. Dưới đất có 3 hòn đá, một lớn, hai nhỏ. Tuy thờ Phật Bà nhưng dân địa phương vẫn gọi là miếu Bà Chúa Xứ!⁽¹⁹⁾

Miếu Bà Chúa Xứ (ấp Đường Cày, xã Phú Tân, huyện Cái Nước, Cà Mau), phía trước là bệ thờ

Thần Nông, bên trái là miếu Ông Tà lợp ngói có kích thước như miếu thờ Thổ Thần.⁽²⁰⁾ Miếu thờ Bà Chúa Xứ (ấp Ngọc Tuấn, thị trấn Cái Nước, huyện Cái Nước) dù thờ thần Bồn cảnh nhưng lại có bài vị là Chúa Xứ bồn cảnh.⁽²¹⁾

Ngôi miếu *Chúa Xứ Nguyên Nhung* nhưng tên chữ Hán là *Chúa Xứ Cố Miếu* (phường 2, thị xã Bạc Liêu), đối tượng thờ chính là 5 pho tượng thờ 5 bà Ngũ Hành, phối tự bên trái và phải là hai ban thờ vong nam và vong nữ. Bên ngoài có 2 miếu nhỏ thờ Thổ Thần và Thổ Địa.⁽²²⁾

Miếu Bà Chúa Xứ Mỹ Long (khóm 4, thị trấn Mỹ Long, huyện Cầu Ngang, Trà Vinh) là cơ sở tín ngưỡng quan trọng của ngư dân Trà Vinh và các tỉnh lân cận. Miếu trước có tên gọi là Lầu Bà tọa lạc ở vàm Bến Cát (Vàm Lầu), có thờ bộ xương cá Ông. Khoảng năm 1920, do bị sạt lở, nên Lầu Bà được dời vô Bãi Bùn và đặt tên lại là “Vân Sanh miếu”. Trước kia chỉ thờ Bà Cố Hỷ, nay thờ thêm Chúa Xứ Nguyên Nhung, Thủy Long Thần Nữ. Về sau Bà Chúa Xứ lại trở thành chính thần, Bà Cố Hỷ và Thủy Long Thần Nữ trở thành phối tự và Vân Sanh miếu cũng trở thành “Miếu Bà Chúa Xứ”.⁽²³⁾ Điều này cho thấy, dù là ở khu vực ven biển nhưng tín ngưỡng của cư dân nông nghiệp vẫn lấn át tín ngưỡng ngư dân, ngay cả trong cộng đồng của những người làm nghề biển.

Trong tín ngưỡng dân gian của cư dân ven biển Tây Nam Bộ, đặc biệt là ở Kiên Giang, mô thức Thiên Y A Na và 2 người con trai của bà biến thiên thành các dạng nữ thần khác như: Bà Cậu, Chúa Tiên, Chúa Ngọc, Chúa Ngung Man Nương, Bà Chúa Thượng Động (Bà Cố Hỷ/Cố Hỷ Tiên Phi), Thủy Long Thánh Phi, Bà Chúa Hòn... nhưng ở mức độ cao hơn hết và phổ biến hơn hết là tín ngưỡng Bà Chúa Xứ, một dạng phúc thần cai quản đất đai, sông biển, cù lao và bảo hộ cư dân an lạc.

Sơn Nam cũng cho rằng, Bà Chúa Xứ là vị thần có uy thế lớn ở “khu vực ấy, chốn ấy, xứ ấy”. Người Khmer thờ Ông Tà trong miếu nhỏ, bên gốc cây giữa ruộng nhưng vẫn tôn kính miếu Bà Chúa Xứ của người Việt. Dân làm nghề đốn củi, ăn ong giữa rừng U Minh thờ Bà để mong được khỏe mạnh, không bị sốt rét, rủi ro về nghề nghiệp (chặt búa nhằm chân, rấn cấn...)⁽²⁴⁾

Qua những dữ kiện trên, có thể thấy Bà Chúa Xứ, Bà Chúa Ngọc, Bà Chúa Tiên tuy có mối liên hệ về nguồn gốc với Bà Pô Nagar của người Chăm nhưng không phải là hóa thân của Pô Nagar ở Nam Bộ, mà nó còn tích hợp các vị thần khác như Thành Hoàng bồn cảnh, Neak Tà, Thổ Thần, Thổ Địa của các lớp cư dân trong dòng chảy của tín ngưỡng thờ Mẫu của người Việt, rộng hơn là tín ngưỡng Mẹ Đất trên vùng đất mới.

Tín ngưỡng thờ Bà Chúa Xứ ở Thành phố Hồ Chí Minh

Ở TP Hồ Chí Minh có 31 miếu thờ Chúa Xứ Thánh Mẫu, phân bố như sau: Quận 2: 2 miếu; Quận 4: 2 miếu; Quận 8: 1 miếu; Quận 9: 1 miếu; Quận 12: 2 miếu; Quận Tân Bình: 4 miếu; Quận Gò Vấp: 1 miếu; Huyện Nhà Bè: 7 miếu; Huyện Cần Giờ: 2 miếu; Huyện Hóc Môn: 3 miếu; Huyện Củ Chi: 6 miếu.⁽²⁵⁾

Các ngôi miếu này chủ yếu tập trung ở các vùng đất thấp, vùng nông nghiệp ngoại thành. Khi người Pháp chinh trang thành phố và phong trào đô

thị hóa, thì tín ngưỡng này bị đẩy lùi. Đơn cử như trường hợp Trương Gia từ (từ đường Trương Minh Giảng, quận Gò Vấp) có miếu thờ Chúa Xứ Thánh Mẫu, nhưng khi chợ Gò Vấp phát triển thì các bài vị được đưa vào thờ trong nhà. Miếu hiện được trùng tu và thờ Ngũ Hành Nương Nương.⁽²⁶⁾

Có 9 ngôi đình phối tự thờ Bà Chúa Xứ ngay trong đình và 9 đình có miếu Bà Chúa Xứ trong khuôn viên. Các ngôi đình này phân bố ở các quận 5, 8, 9, 12, Gò Vấp, Tân Bình, Phú Nhuận và các huyện Hóc Môn, Nhà Bè, Củ Chi.⁽²⁷⁾

Đình Tân Thành (nay là đình Tân Nghĩa, quận 11) cũng có miếu thờ Chúa Xứ Thánh Mẫu. Khoảng năm 1873, đình được trùng tu, Chúa Xứ Thánh Mẫu được đưa vào thờ bên phải Thành Hoàng bốn cảnh (tạc tượng và làm khánh thờ mới). Về sau người ta đưa Ngũ Hành Nương Nương vào thờ và gọi đó là bàn thờ Ngũ Hành Nương Nương, mặc dù pho tượng cũ và chiếc khánh thờ vẫn ghi là “Chúa Xứ Thánh Mẫu”.⁽²⁸⁾

Ngoài ra, Bà Chúa Xứ còn được thờ trong 19 miếu Ngũ Hành, rải rác ở các quận 1, 2, 4, 5, 6, 8, 10, Bình Thạnh, Gò Vấp, Phú Nhuận, và các huyện Nhà Bè, Hóc Môn.⁽²⁹⁾

Miếu Ngũ Hành (đường Mai Xuân Thưởng, phường 4, quận 6) ngoài thần điện thờ Mẫu từ cao xuống thấp gồm: Ngũ Hành Nương Nương, Chúa Xứ Nương Nương, Địa Mẫu còn có bàn thờ Quan Thánh Đế Quân, gian ngoài thờ Phật Bà Quan Âm, Địa Tạng Vương bồ tát... Ngoài sân có miếu Thổ Công (một dạng tín ngưỡng Tiên chủ)...⁽³⁰⁾

Không những vậy, Bà Chúa Xứ còn được thờ trong một số cơ sở tín ngưỡng, tôn giáo khác như: chùa Tân Hòa (quận 9, có miếu Bà Chúa Xứ), đền Mẫu Tuyền (Từ Quang Thiện Tín hội, quận 10), miếu Thiên Hậu (quận 3, quận 7), miếu Thần Nông (quận Gò Vấp), miếu Bà Cố (quận 7), miếu Quan Âm (quận 4).⁽³¹⁾

Có một hiện tượng hầu như đã trở thành một “trào lưu” là từ khoảng hơn 20 năm nay, tín ngưỡng Bà Chúa Xứ bùng phát theo tục thờ Bà Chúa Xứ Châu Đốc. Nhiều đền miếu ở TP Hồ Chí Minh đã thỉnh ảnh tượng Bà Chúa Xứ Châu Đốc (bán tại cơ sở sản xuất ở Phú Lâm) về phối tự. Những miếu thờ Bà Chúa Xứ tung tin miếu mình thờ Bà Chúa Xứ Châu Đốc, rồi thỉnh một pho tượng về thờ. Một số miếu đặt thêm bàn thờ và lễ vía Bà Chúa Xứ Châu Đốc. Miếu Bình Long (miếu Cây Cui, đường Lò Gốm, quận 6) trước đây có 1 ngày vía thì nay có đến 2 ngày vía: Ngũ Hành Nương Nương (24/3), Bà Chúa Xứ Châu Đốc (24/4).⁽³²⁾

Diễn hình của dạng thờ tự trên là trường hợp của “chùa Bà Châu Đốc 2” ở huyện Nhà Bè và “chùa Bà Châu Đốc 3” ở quận 9.

“Chùa Bà Châu Đốc 2” vốn là một ngôi miếu thờ Ngũ Hành nằm ven sông Soài Rạp, ở hẻm 908, đường Huỳnh Tấn Phát (ấp 5, xã Phú Xuân, huyện Nhà Bè). Ban đầu nó chỉ là một ngôi miếu nhỏ, xây dựng tạm bợ bằng cây dừa nước, để nhang khói cho những vong hồn trôi dạt về vùng ngã ba sông trước cửa miếu bây giờ.

Vào những thập niên 1980 - 1990, việc thờ cúng mới rộ lên. Năm 1993, miếu được xây dựng và thành lập Ban hương hội. Các tiểu thương đồn nhau

rằng “vay vốn” của chùa Bà Chúa Xứ ở Núi Sam (thị xã Châu Đốc, An Giang) sẽ làm ăn thuận lợi, phát tài, mua may bán đất... nên để tiện lợi cho việc “xin lộc” Bà, một số người của Ban hương hội tổ chức đi xuống chùa Bà Châu Đốc xin cho miếu được làm “chi nhánh” của chùa Bà Châu Đốc, nhưng thực chất vẫn mang tên gọi là miếu Ngũ Hành.⁽³³⁾

Ban thờ Bà Chúa Xứ Nguyên Nhung ở “chùa Bà Châu Đốc 2” (Ảnh Nguyễn Thanh Lợi).

Từ đó miếu Ngũ Hành này biến thành một quần thể cơ sở thờ tự quy mô với một tập hợp rất nhiều hệ thống thần linh, người dân quen gọi là “chùa Châu Đốc 2”. Bao gồm Phật giáo (Phật tổ, Quan Thế Âm Bồ Tát, Quan Âm Nam Hải, Diêu Trì Kim Mẫu), Đạo giáo (Ngọc Hoàng, Tề Thiên), tín ngưỡng dân gian (Bà Chúa Xứ Nguyên Nhung, Linh Sơn Thánh Mẫu, Bà Ngũ Hành, Bà Cố Hỷ, Ông Địa, Thần Tài, Ông Hổ, Thần Nông, Tiên hiền, Hậu hiền, Cửu Huyền thất tổ).

Ở đây có ngày vía Ngũ Hành vào 15-16/2, vía Bà Chúa Xứ Châu Đốc vào 22-23/4, có hát bóng rỗi. Trong ngày vía Ngũ Hành có nghi thức nghênh Bà trên sông Soài Rạp ở phía trước miếu.

Bà Ngũ Hành từ vai trò thần chủ lúc khởi điểm đã trở thành vị thần đồng phối tự trong khu vực quần thể tín ngưỡng này, uy danh của Bà Chúa Xứ Châu Đốc đã trở nên áp đảo tuyệt đối, cộng hưởng với Linh Sơn Thánh Mẫu được thờ tự nơi đây. “Chùa Bà Châu Đốc 2” đã trở thành một điểm hành hương quan trọng ở TP Hồ Chí Minh, thu hút cả khách thập phương những tỉnh xung quanh, thay thế phần nào cho Bà Chúa Xứ Châu Đốc (An Giang) và Linh Sơn Thánh Mẫu (Tây Ninh).⁽³⁴⁾ Đặc biệt vào dịp rằm tháng Giêng thì bất kể ngày hay đêm, lúc nào cũng có người viếng nơi đây. Các dịch vụ nhang khói ăn theo diễn ra hết sức sôi nổi, theo kiểu “chia thị phần” trong việc thu hút tín đồ.

“Chùa Bà Châu Đốc 3” nằm trong khuôn viên chùa Phước Long (ấp Cù Lao Bà Sang, phường Long Bình, quận 9) cũng là điểm hành hương có tiếng ở TP Hồ Chí Minh liên quan đến tín ngưỡng thờ Bà Chúa Xứ. Chùa Phước Long nằm trên cù lao Bà Sang, giữa dòng sông Đồng Nai, cách đó không xa là cù lao Bà Xê (phường Long Bình Tân, TP Biên Hòa, Đồng Nai) và cù lao Vàm Chơ (xã Bến Gổ, huyện Long Thành, Đồng Nai).

Chùa Phước Long được xây vào năm 1965, đến năm 2009 được xây dựng lại thành một ngôi chùa nguy nga 1 trệt 1 lầu, rộng 800m². Phía trước bên phải chùa là gian thờ Thập bát La Hán, Diêu Trì và 5 Bà Ngũ Hành. Bên trái chùa là miếu thờ Bà Cố Hỷ và Bà Thủy Long, xây năm 2000, do dời tượng Bà về từ phường An Phú (quận 2).

Miếu Bà Chúa Xứ (chùa Phước Long) (Ảnh NTL).

Chính điện miếu Bà Chúa Xứ (chùa Phước Long) (Ảnh Nguyễn Thanh Lợi).

Trong khuôn viên ngoài sân chùa, ngoài các tượng Phật Thích Ca, Di Lặc, Phật khô, Quan Âm còn có rất nhiều tượng Ông Địa, Thần Tài, Phước Lộc Thọ, thầy trò Đường tăng, tượng rồng, cọp, voi, cóc...

“Chùa Bà Châu Đốc 3” là một tòa nhà quy mô, khang trang không kém miếu Bà Chúa Xứ ở Núi Sam (Châu Đốc, An Giang), nằm bên phải chùa Phước Long. Vào năm 1993, đây chỉ là ngôi miếu nhỏ, có diện tích 4x5m, xây bằng gạch, nằm ở vị trí bên trái của chùa. Trong năm này, Hội người Hoa ở quận 5 và quận 11 cử người về miếu Bà Chúa Xứ Châu Đốc xin thỉnh Bà về đây. Năm 2000, miếu được trùng tu, dời về bên phải chùa, chính diện quay về hướng tây, trùng với hướng của miếu Bà Chúa Xứ Châu Đốc.

Ở chính diện của miếu có 2 bàn thờ: bàn thờ ngoài là tượng Bà Chúa Xứ và 2 người hầu, có tám biển ghi “Bà Chúa Xứ Thánh Mẫu Châu Đốc”; bàn thờ trong bài trí cũng như vậy, nhưng cốt tượng Bà to lớn như ở miếu Bà Chúa Xứ Châu Đốc.

Vía Bà Chúa Xứ ở chùa Phước Long

diễn ra vào đêm 23 rạng ngày 24/4 âm lịch. Khách thập phương đến khá đông, từ Long Thành, Bà Rịa, TP Hồ Chí Minh... nhiều nhất vào các ngày thứ bảy, chủ nhật, mùng 1, rằm, có khi cả ngàn người mỗi ngày. Do nằm ở giữa dòng sông với khung cảnh thơ mộng, nên khách hành hương kết hợp giữa du lịch tâm linh với văn cảnh, có phần nào giống kiểu đi miếu Bà Chúa Xứ Châu Đốc.

Các tín đồ đến đây cúng cũng rất thuận tiện, vì vừa có chùa Phật, lại có cơ sở tín ngưỡng dân gian (Bà Chúa Xứ, Ngũ Hành, Cố Hỷ). Trong miếu Bà Chúa Xứ và ở chùa có hoạt động cúng sao, cầu an, xin xăm... sư trụ trì cũng trực tiếp tham gia. Do vậy có thể xem sự hiện diện của miếu Bà Chúa Xứ trong một ngôi chùa Phật giáo là “cơ sở kinh tài” ở nơi đây.

Những cơ sở thờ tự khác mà chúng tôi có dịp khảo sát qua như miếu Thủy Long (Sa Tân miếu), miếu Phù Châu (quận Gò Vấp) vốn là miếu Ngũ Hành cũng đều có đưa Bà Chúa Xứ vào thờ trong thần điện, như một cách để thỏa mãn nhu cầu tâm linh của nhiều đối tượng đến các nơi này. Đến nổi hang đá nơi đặt tượng Quan Âm Nam Hải ở chùa Hội Sơn (quận 9), trên đường xuống bến đò để sang “chùa Bà Châu Đốc 3” cũng bị gán cho là “hang Bà Chúa Xứ”.

Bà Chúa Xứ
(miếu Thủy
Long) (trái)

Bà Chúa Xứ
(miếu Phù
Châu) (phải)

(Ảnh Nguyễn
Thanh Lợi)

Người Hoa tiếp thu tín ngưỡng Bà Chúa Xứ của người Việt và trong cơ sở tín ngưỡng của người Hoa, vị trí Bà Chúa Xứ không kém nhiều so với Thiên Hậu Thánh Mẫu. Bà là vị thần của người Việt được người Hoa sùng kính nhiều nhất so với các vị thần khác. Tín ngưỡng này thâm nhập mạnh mẽ vào hệ thống thần điện của nhiều đền, miếu người Hoa. Hiện nay, ở đâu có tín ngưỡng này thì nơi đó người dân đến cúng bái rất đông. Việc thờ thêm Bà Chúa Xứ Châu Đốc nhằm thỏa mãn nhu cầu của cộng đồng người Hoa.

Bàn thờ Bà Chúa Xứ trong một gia đình người Hoa ở TP HCM (792 Nguyễn Trãi, phường 14, quận 5) (Ảnh Trần Đăng Kim Trang).

Miếu Thiên Hậu (đường Nguyễn Thị Minh Khai, quận 3), ở gian giữa của chính điện thờ Thiên Hậu Thánh Mẫu, gian trung tâm của hậu điện dành thờ Bà Chúa Xứ, trang trọng không kém. Việc thờ Bà Chúa Xứ trong miếu Thiên Hậu ở Thành phố Hồ Chí Minh xuất phát từ nhu cầu của lớp người lớn tuổi, không có điều kiện đi hành hương ở Châu Đốc như trước đây. Để tăng thêm sự xác tín, người Hoa còn tạo nên truyền thuyết Bà Chúa Xứ được thờ trong miếu này là em của Bà Chúa Xứ Châu Đốc. Người Hoa dễ dàng đưa Bà Chúa Xứ vào thờ trong miếu Thiên Hậu Thánh Mẫu vì cả 2 bà

đều là “Thánh Mẫu”. Họ tìm thấy trong đó một hình tượng bảo vệ, che chở cộng đồng đó là Bà Chúa Xứ - một hình ảnh khác của Mẹ Xứ Sở.⁽³⁵⁾

Miếu Thiên Hậu ở ấp 2 (xã Phước Kiển, huyện Nhà Bè), ngoài bà Thiên Hậu còn thờ Bà Chúa Xứ, Tổ Cô, Phật Bà Quan Âm, Ngũ Hành Nương Nương. Hàng năm, vía bà Thiên Hậu được tổ chức vào ngày 23/3 âm lịch, chung cho Bà Chúa Xứ, Bà Ngũ Hành, Bà Cố Hỷ, Phật Bà Quan Âm.

Nhiều gia đình người Hoa ở TP Hồ Chí Minh phối tự Bà Chúa Xứ chung với thần, Phật. Họ rất tin tưởng, thường đi lễ vía Bà và thỉnh tranh kiếng Bà về thờ tại gia và xem Bà như thần độ mạng cho nữ giới trong gia đình như đối với Bà Thiên Hậu.⁽³⁶⁾

Kết luận

Nằm trong dòng chảy của tín ngưỡng thờ Mẫu của người Việt, đến Nam Bộ nói chung và TP Hồ Chí Minh nói riêng, tín ngưỡng thờ Bà Chúa Xứ đã tích hợp trong mình nhiều lớp văn hóa khác nhau với nhiều “biến thể” mà việc truy cứu lai lịch của Bà Chúa Xứ là điều không dễ dàng. Nhưng có thể nhận diện những biểu hiện hết sức đa dạng, phong phú, sự ảnh hưởng mạnh mẽ của tín ngưỡng Bà Chúa Xứ trong hệ thống thần linh ở Nam Bộ. Đó là sự giao thoa giữa yếu tố tín ngưỡng dân gian với Phật giáo, Đạo giáo; giữa văn hóa Việt-Hoa-Khmer; với tâm thức thờ Mẹ Đất có từ trong cội nguồn.

Sự khởi phát của hiện tượng các “chùa Bà Châu Đốc 2”, “chùa Bà Châu Đốc 3” cũng như ở các cơ sở thờ tự khác phản ánh uy lực của những trung tâm tín ngưỡng như chùa Bà Châu Đốc, chùa Bà Đen (Tây Ninh), mà vốn xuất phát từ những “Bà Mẹ Xứ Sở” của các xóm ấp, nhưng do những điều kiện lịch sử-văn hóa nó được tụ hội ở những ngọn núi thiêng. Đồng thời cho thấy được tính thực dụng trong hoạt động tín ngưỡng của nền kinh tế thị trường có điều kiện hình thành ở những đô thị lớn như Thành phố Hồ Chí Minh.

N T L

CHÚ THÍCH

- (1) Trịnh Hoài Đức, *Gia Định thành thông chí*, tập hạ, Nguyễn Tào dịch, Nha Văn hóa, Phủ Quốc vụ khanh đặc trách văn hóa xuất bản, Sài Gòn, 1972, tr. 4.
- (2) Huỳnh Tịnh Của, *Đại Nam quốc âm tự vị*, tập 1, Rey Curriel & Cie, Saigon, 1895, tr.19.
- (3) Nguyễn Thanh Lợi, “Tín ngưỡng thờ nữ thần ở Bà Rịa Vũng Tàu”, trong *Tìm hiểu đặc trưng di sản văn hóa, văn nghệ dân gian Nam Bộ*, Hội Văn nghệ dân gian Việt Nam-Trường Đại học Cần Thơ, Nxb Khoa học Xã hội, Hà Nội, 2004, tr. 137-138.
- (4) Huỳnh Ngọc Trảng (chủ biên), *Sổ tay hành hương đất phương Nam*, Nxb Thành phố Hồ Chí Minh, 2002, tr. 104.
- (5) Sở Văn hóa-Thông tin tỉnh Bình Dương, *Sơ khảo về tín ngưỡng, lễ hội dân gian và truyền thống tỉnh Bình Dương*, 1998, tr. 52.
- (6) Huỳnh Ngọc Trảng, “Sự hội nhập của nữ thần Chăm Pô Inư Nagar vào hệ thống thần linh Việt”, Nguyệt san *Giác ngộ*, tháng 4, 1999, tr. 82-83.
- (7) Nguyễn Hữu Hiếu, *Tìm hiểu văn hóa tâm linh Nam Bộ*, Nxb Trẻ, TP Hồ Chí Minh, 2004, tr. 90.
- (8) Trần Hồng Liên (chủ biên), *Cộng đồng ngư dân Việt ở Nam Bộ*, Nxb Khoa học Xã hội, Hà Nội, 2004, tr. 256.
- (9) Trần Hồng Liên, “Tín ngưỡng thờ Mẫu ở Nam Bộ”, trong *Tín ngưỡng thờ Mẫu và nghi lễ hầu đồng*, Ngô Đức Thịnh, Lưu Minh Trị, Trần Quang Dũng (chủ biên), Nxb Văn hóa-Thông tin, Hà Nội, 2013, tr. 37-38.
- (10) Trần Hồng Liên (chủ biên), 2004, Sdd, tr. 97.
- (11) Dương Hoàng Lộc, *Văn hóa tín ngưỡng của cộng đồng ngư dân ven biển Bến Tre*, Luận văn Thạc sĩ Văn hóa học, Trường Đại học Khoa học Xã hội và Nhân văn TPHCM, 2008, tr. 42.
- (12) Nhiều tác giả, *Địa chí Sóc Trăng*, Nxb Chính trị Quốc gia, Hà Nội, 2012, tr. 809.
- (13) Trần Hoàng Diệu-Nguyễn Anh Tuấn (chủ biên), *Địa chí Tiền Giang*, Tập 1, Ban Tuyên giáo Tỉnh ủy Tiền Giang - Trung tâm UNESCO Thông tin tư liệu Lịch sử và Văn hóa Việt Nam, 2005, tr. 766.
- (14) Trương Ngọc Tường, Nguyễn Ngọc Phan, Lê Hữu Hải, Đoàn Văn Phôi, *Địa chí Cai Lậy*, Huyện ủy-Ủy ban Nhân dân huyện Cai Lậy, 2010, tr. 490.

- (15) Ngô Xuân Tư, Lê Kim Hoàng, Nguyễn Hữu Hiếu, Ngô Văn Bé, *Địa chí tỉnh Đồng Tháp*, Nxb Trẻ, TP Hồ Chí Minh, 2014, tr. 669-670.
- (16) Phạm Văn Tú, *Miếu, lăng, cung thờ ở Cà Mau: tín ngưỡng và giá trị nhân văn*, Luận án Tiến sĩ Văn hóa học, Viện Nghiên cứu Văn hóa, Hà Nội, 2008, tr. 57, 59.
- (17) Phạm Văn Tú, Tlđđ, tr. 59.
- (18) Phạm Văn Tú, Tlđđ, tr. 62.
- (19) Phạm Văn Tú, Tlđđ, tr. 62-63.
- (20) Phạm Văn Tú, Tlđđ, tr. 60.
- (21) Phạm Văn Tú, Tlđđ, tr. 61.
- (22) Phạm Văn Tú, Tlđđ, tr. 64.
- (23) Trần Dũng, Đặng Tấn Đức, *Diện mạo văn hóa tín ngưỡng và lễ hội dân gian Trà Vinh*, Nxb Văn hóa-Thông tin, Hà Nội, 2012, tr. 367-368.
- (24) Sơn Nam, *Đồng bằng sông Cửu Long nét sinh hoạt xưa*, Nxb TP Hồ Chí Minh, 1985, tr. 149.
- (25) Huỳnh Quốc Thắng, *Lễ hội dân gian của người Việt ở Nam Bộ (Khía cạnh giao tiếp văn hóa tộc người)*, Viện Văn hóa-Nxb Văn hóa-Thông tin, Hà Nội, 2003, tr. 370-373.
- (26) Võ Thanh Bằng (chủ biên), *Tín ngưỡng dân gian ở Thành phố Hồ Chí Minh*, Nxb Đại học Quốc gia TP Hồ Chí Minh, 2008, tr. 117.
- (27) Huỳnh Quốc Thắng, Sđđ, tr. 373-375.
- (28) Võ Thanh Bằng (chủ biên), Sđđ, tr. 117.
- (29) Huỳnh Quốc Thắng, Sđđ, tr. 375-377.
- (30) Phan Thị Yến Tuyết, "Một số vấn đề về giảng dạy và nghiên cứu văn hóa dân gian đô thị tại Thành phố Hồ Chí Minh" trong *Văn hóa dân gian và sự phát triển văn hóa đô thị*, Nxb Đại học Quốc gia Hà Nội, 2002, tr. 315.
- (31) Huỳnh Quốc Thắng, Sđđ, tr. 377-378.
- (32) Võ Thanh Bằng (chủ biên), Sđđ, tr. 117.
- (33) "Cám cảnh khi viếng chùa Bà Châu Đốc 2", <http://www.baomoi.com/Cam-canhh-khi-vieng-chua-Ba-Chau-Doc-2/137/5741021.epi>. Truy cập ngày 05/4/2014.
- (34) Linh Sơn Thánh Mẫu được thờ ở nhiều nơi như đình Bình Hòa, đình Tân Hòa Tây, đình Tân Hội...(TP Hồ Chí Minh). Nguyễn Minh San, *Tiếp cận tín ngưỡng dân dã Việt Nam*, Nxb Văn hóa dân tộc, Hà Nội, 1994, tr. 314. Ngay ở chùa Giác Lâm (quận Tân Bình, TP Hồ Chí Minh) cũng có miếu thờ Linh Sơn Thánh Mẫu.
- (35) Trần Hạnh Minh Phương, *Giao lưu văn hóa Việt-Hoa qua các cơ sở tín ngưỡng của người Hoa ở Thành phố Hồ Chí Minh*, Luận văn Thạc sĩ Dân tộc học, Trường Đại học Khoa học Xã hội và Nhân văn Thành phố Hồ Chí Minh, 2003, tr. 65.
- (36) Tài liệu do Ths Trần Đăng Kim Trang (Trường Cao đẳng Văn hóa Nghệ thuật TP Hồ Chí Minh) cung cấp. Nhân đây, tôi xin chân thành cảm ơn.

TÀI LIỆU THAM KHẢO

1. Huỳnh Ngọc Trảng, Trương Ngọc Tường (1997), *Đình Nam Bộ xưa và nay*, Nxb Đồng Nai.
2. Huỳnh Ngọc Trảng, Nguyễn Đại Phúc (2013), *Đặc khảo về tín ngưỡng thờ gia thần*, Nxb Văn hóa Văn nghệ, TP Hồ Chí Minh.
3. Hồ Tường (chủ biên), Nguyễn Hữu Thế (2005), *Đình ở Thành phố Hồ Chí Minh*, Nxb Trẻ, TP Hồ Chí Minh.
4. Ngô Đức Thịnh (2012), *Đạo Mẫu Việt Nam*, Nxb Thế giới, Hà Nội.
5. Nguyễn Hữu Hiếu (2004), "Chân dung Bà Chúa Xứ ở Nam Bộ", trong *Hội Văn nghệ dân gian Việt Nam-Trường Đại học Cần Thơ, Tìm hiểu đặc trưng di sản văn hóa, văn nghệ dân gian Nam Bộ*, Nxb Khoa học Xã hội, Hà Nội.

6. Huỳnh Ngọc Trảng (1999), “Sự hội nhập của nữ thần Chăm Pô Inu Nagar vào hệ thống thần linh Việt”, Nguyệt san *Giác ngộ*, tháng 4.
7. Nguyễn Hữu Hiếu (2004), *Tìm hiểu văn hóa tâm linh Nam Bộ*, Nxb Trẻ, TP Hồ Chí Minh.
8. Phạm Văn Tú (2008), *Miếu, lăng, cung thờ ở Cà Mau: tín ngưỡng và giá trị nhân văn*, Luận án Tiến sĩ Văn hóa học, Viện Nghiên cứu Văn hóa, Hà Nội.
9. Huỳnh Quốc Thắng (2003), *Lễ hội dân gian của người Việt ở Nam Bộ (Khía cạnh giao tiếp văn hóa tộc người)*, Viện Văn hóa - Nxb Văn hóa-Thông tin, Hà Nội.
10. Võ Thanh Bằng (chủ biên) (2008), *Tín ngưỡng dân gian ở Thành phố Hồ Chí Minh*, Nxb Đại học Quốc gia TP Hồ Chí Minh.
11. Ban Quản lý di tích lịch sử văn hóa và danh lam thắng cảnh TP Hồ Chí Minh (2001), *Di tích lịch sử văn hóa Thành phố Hồ Chí Minh-Một số cơ sở tín ngưỡng dân gian*.
12. Nhiều tác giả (2011), *Chùa Việt Nam & hoạt động từ thiện*, Nxb Thanh niên, Hà Nội.
13. Nguyễn Minh San (1994), *Tiếp cận tín ngưỡng dân dã Việt Nam*, Nxb Văn hóa Dân tộc, Hà Nội.
14. Nguyễn Thanh Lợi (2013), “Tín ngưỡng thờ Bà Thủy Long ở Tây Nam Bộ”, trong Ngô Đức Thịnh, Lưu Minh Trị, Trần Quang Dũng (chủ biên), *Tín ngưỡng thờ Mẫu và nghi lễ hầu đồng*, Nxb Văn hóa-Thông tin, Hà Nội.

TÓM TẮT

Nằm trong dòng chảy tín ngưỡng thờ Mẫu của người Việt, ở Nam Bộ nói chung và TP Hồ Chí Minh nói riêng, tín ngưỡng thờ Bà Chúa Xứ đã tích hợp trong mình nhiều lớp văn hóa khác nhau với nhiều biến thể mà việc truy cứu lai lịch của vị Mẫu thần này là điều không dễ dàng. Nhưng ngày nay, chúng ta có thể nhận diện được những biểu hiện hết sức đa dạng, phong phú cũng như sự ảnh hưởng mạnh mẽ của tín ngưỡng Bà Chúa Xứ trong hệ thống thần linh và các cơ sở thờ tự ở Nam Bộ. Đó là sự giao thoa giữa yếu tố tín ngưỡng dân gian với Phật giáo, Đạo giáo; giữa văn hóa Việt-Hoa-Khmer; với tâm thức thờ Mẹ Đất có từ trong cội nguồn... Nhờ vậy, tín ngưỡng thờ Bà Chúa Xứ trở thành phổ biến ở miền Nam. Nghiên cứu việc thờ phụng Bà Chúa Xứ ở TPHCM còn cho thấy tính thực dụng của hoạt động tín ngưỡng trong đời sống tinh thần của một đô thị hiện đại.

ABSTRACT

“BÀ CHÚA XỨ” WORSHIP CULT IN HO CHI MINH CITY

As one of the “Mother Goddess” worship cults in Southern Vietnam in general and Ho Chi Minh City in particular, the worship of Bà Chúa Xứ (The Lady of the Realm) contains various cultures with so many variants that the investigation of that Mother Goddess’s identity is not easy at all. Nowadays, however, we can identify diverse manifestations as well as strong influence of Bà Chúa Xứ worship cult in deity system and places of worship in the South. That is the interference between folk beliefs and Buddhism as well as Taoism, among Vietnamese-Chinese-Khmercultures, and with the inner feelings of worshipping Mother Earth from the roots. As a result, Bà Chúa Xứ worship cult has become common in the South. The study of Bà Chúa Xứ worship cult in Ho Chi Minh City also helps to prove the pragmatism of religious activities in the spiritual life of a modern city.